

Полтавський державний педагогічний університет
ім. В.Г.Короленка
Історичний факультет
Кафедра історії України

П.Я.Гавриш

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ І ПОЛТАВЩИНИ

Методичні рекомендації до вивчення курсу

Полтава - 2005

Зміст

1. Пояснювальна записка
2. Модуль 1. Предмет, джерела і методологія археологічної науки
3. Модуль 2. Археологія первісного суспільства
4. Модуль 3. Археологія доби раннього заліза
5. Модуль 4. Археологія праслов'ян та їх сусідів на території Українського Лісостепу
6. Перелік екзаменаційних питань
7. Основні підручники і навчальні посібники до теоретичного курсу
8. Археологічна практика

Пояснювальна записка

Курс "Археологія України і Полтавщини" входить до переліку базових історичних дисциплін, які є базовими для вивчення студентами, що навчаються за спеціальністю "історія". Він викладається на першому курсі навчання паралельно з теоретичним курсом "Давня історія України", що сприяє більш повному, глибокому та комплексному вивченню далекого минулого нашої країни та рідного краю.

Курс складається з теоретичної частини та літньої польової практики. До складу теоретичної частини входять лекції викладача, семінарські заняття, консультації, різні форми та методи контролю: перевірка конспектів лекцій, підготовка рефератів, атестація, іспит чи залік.

Предметом курсу є пам'ятки матеріальної культури давнього населення на території України і Полтавщини, починаючи від часу першого заселення до періоду раннього середньовіччя, коли провідними у вивченні історичного минулого поступово стають писемні джерела.

Метою і завданням курсу є навчити студентів умінню добувати самостійно і користуватися знаннями про археологічні пам'ятки як джерелами для дослідження різних аспектів життєдіяльності племен і народів, які у минулому проживали на території України.

Основними темами курсу "Археологія України і Полтавщини" є предмет і джерела археології, методика наукових археологічних досліджень, кам'яний вік, мідно-бронзовий вік, ранній залізний вік, античні пам'ятки Північного Причорномор'я, археологія давніх слов'ян.

Серед ключових історичних проблем, що розглядаються в ході вивчення курсу, такі як: час та шляхи заселення первісною людиною території України і Полтавщини, процеси формування людських колективів і створення бази для їх життєдіяльності, перехід людства до відтворюючих форм первісної економіки, освоєння людством кольорових та чорних металів, формування у ранньому залізному віці спільнот землеробів і скотарів у зоні лісостепу та кочових об'єднань у степах Причорномор'я, вплив античної цивілізації на людність на теренах України, етапи праслов'янського етногенезу у Східній Європі.

Теоретичний курс "Археологія України і Полтавщини" поділено на три навчальні модулі, які складаються з програми, тем і планів лекцій та семінарських занять, списків рекомендованої літератури, методичних порад, форм контролю.

Модуль 1
Предмет, джерела і методологія археологічної науки
(27 годин)

Програма модуля

Предмет і об'єкт археологічної науки. Походження терміну "археологія". Формування науки як самостійної науки. Визначення археології як науки. Місце археології серед інших археологічних дисциплін. Предмет археології. Об'єкт археології. Своєрідність вивчення історичного минулого в археології. Специфіка археологічного знання. Значення і роль археології в освіті та вихованні молоді.

Археологічні джерела та їх специфіка у пізнанні минулого. Артефакт. Археологічна пам'ятка. Археологічний комплекс. Археологічний об'єкт. Археологічна знахідка. Археологічні скарби. Основні види археологічних джерел. Стародавні поселення і поховання. Культові пам'ятки. Виробничі об'єкти. Технічні об'єкти. Мегалітичні споруди. Петрогліфи, писаниці, печерний живопис.

Поняття категорії "археологічна культура". Процес формування категорії. Визначення категорії. Зміст археологічної культури. Назви археологічних культур. Культурно-історичні області.

Археологічна періодизація і хронологія, як важливий інструмент у вивченні далекого минулого. Історія формування археологічної періодизації. Сучасна археологічна періодизація. Співвідношення історичних та археологічних епох.

Археологічна наука в Україні. Накопичення археологічних знань у середні віки. Перші дослідження археологічних пам'яток в Україні. Зародження археології в Україні як науки. Провідні археологічні центри. Здобутки української археології у другій половині XIX і на початку XXст. Т.Г.Шевченко і археологія. Зародження археології на Полтавщині. Археологія України в радянський період. Сучасна українська археологія. Українське законодавство про охорону, збереження і дослідження пам'яток археології.

Поняття про теорію і методологію наукового дослідження в археології. Нижчий і вищий рівні наукового археологічного дослідження. основні етапи досліджень в археології.

Основні поняття польової археології. Археологічні розвідки. Методика розкопок стародавніх стоянок, поселень, городищ. Дослідження курганних насипів. Методика розкопок поховань. Застосування технічних засобів і механізмів під час археологічних розкопок. Польова документація при археологічних дослідженнях.

Камеральна обробка археологічних матеріалів. Консервація археологічних об'єктів. Реставрація пам'яток і знахідок.

Проблема датування археологічних джерел. Основні способи і методи датування археологічних пам'яток. Застосування природничих і технічних наук у датуванні археологічних пам'яток. Калібровані дати в археології.

Лабораторно-кабінетні методи археологічного дослідження. Типологічний метод. Картографічний метод. Системно-комплексний метод. Ретроспективний метод. Порівняльно-етнографічний метод. Математично-статистичні методи.

Співпраця археології з гуманітарними науками. Археологія і спеціальні історичні дисципліни. Археологія і природничі науки. Археологія і фізика. Математика та інформатика в археологічних дослідженнях. Аерофоторозвідка в археології. Підводні археологічні дослідження.

Мета модуля – формувати у студентів науковий підхід до вивчення старожитностей та давньої історії, ознайомити їх з основними досягненнями сучасної археологічної науки як у теоретичному, так і у практичному плані, закласти основи для подальшого накопичення конкретно-історичних знань і методологічних навичок, щоб успішно використовувати їх у дослідженні давньої історії України і Полтавщини.

Теми і плани лекцій

Лекція 1

Тема: Вступ до археології
(4 години)

План

1. Предмет і об'єкт археологічної науки
2. Археологічні джерела
3. Категорія "археологічна культура"
4. Археологічна періодизація
5. Археологія в Україні

Лекція 2

Тема: Методи наукового дослідження в археології
(4 години)

План

1. Процедура наукового археологічного дослідження
2. Польова археологія
3. Камеральна обробка археологічних джерел
4. Способи датування археологічних пам'яток
5. Лабораторно-кабінетні методи археологічного дослідження

Теми і плани семінарських занять

Тема 1. Археологія як історична наука
(2 години)

Мета: З'ясувати історичну суть археологічної науки, визначити коло наукових джерел, засвоїти основні археологічні наукові терміни і категорії, періодизацію. Простежити розвиток археології в Україні.

Обладнання: Таблиця археологічної періодизації.

План

1. Археологічні джерела.
2. Категорія “археологічна культура”.
3. Археологічна періодизація стародавньої історії.
4. Зародження української археології як науки в ХІХ столітті.
5. Розвиток української археології від другої половини ХІХ до початку ХХІ століття.

Література

- Клейн Л.С. Археологические источники. – Ленинград, 1978.
Словник-довідник з археології. – Київ, 1996.
Амальрик А.С., Монгайт А. Л. Что такое археология. – Москва, 1960.
50 лет Института археологии АН УССР. – Киев, 1984.
Курінний М. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994.
Толочко П.П. Інституту археології НАН України – 80 років // Археологія. – Київ, 1999. - № 4. – С. 3-9.
Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. – Київ-Полтава, 2000.

Тема 2. Наукові методи археологічних досліджень (2 години)

Мета: Розглянути основні наукові методи польових археологічних досліджень та кабінетно-лабораторного опрацювання археологічних джерел.

Обладнання: Кресленики, фотографії, зразки польової документації.

План

1. Археологічні розвідки.
2. Розкопки поселень і городищ.
3. Розкопки курганів і поховань.
4. Камеральна обробка і лабораторні дослідження археологічних джерел.
5. Використання в археології методів та даних суміжних наук.

Література

- Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. – Москва, 1980.
Методика полевых археологических исследований. - Москва, 1983.
Телегін Д.Я. Про що розповідають кургани. – Київ, 1971.
Методические рекомендации по исследованию курганных памятников. Для студентов исторического факультета. – Киев, 1986.

Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования. Москва, 1989.

Естественнонаучные методы в археологии. – Москва, 1989.

Щапова И.Л. Естественнонаучные методы в археологии. – Москва, 1988.

Чмихов М.О., Шиллов Ю.О., Корнієнко П.Д. Археологічні дослідження курганів. – Київ, 1989.

Відейко М.Ю. Археологія в Інтернеті. Пошук інформації //Археологія. - 2000.- №3.- С. 159-161.

Методичні рекомендації

При вивченні змісту модуля студентам важливо чітко з'ясувати предмет і об'єкт археології, а також глибоко уявити, чому сучасна археологія вже вважається не допоміжною історичною дисципліною, а цілком самостійною наукою, як галузь загальної історії.

Особливу увагу треба приділити вивченню видів археологічних джерел та їх інформативних особливостей у реконструкції далекого минулого. Для студентів є не простим для розуміння ключова в археології категорія "археологічна культура", їм бажано познайомитися з дискусійними питаннями з даного приводу.

Хронологія в історії є тим стрижнем на якому тримаються наші знання про минуле. Студентам важливо зрозуміти особливість археологічної періодизації, як одного з інструментів хронології далекого історичного минулого.

Вивчаючи історію археологічної науки в Україні важливо не лише засвоїти відповідні дати, імена, відкриття тощо, але бачити за цим поступовий процес розвитку науки, її прогрес, шляхи розширення її пізнавальних можливостей, перспективи подальшого розвитку. Сучасна археологія в Україні має багато здобутків, але залишається і багато невирішених проблем, в тім числі і проблема збереження археологічних пам'яток. Студентам слід познайомитися з основами українського законодавства про охорону, збереження, вивчення і використання пам'яток археології, зокрема законом "Про охорону археологічної спадщини", прийнятому в 2004 р.

Особливої уваги при засвоєнні вступного розділу археології потребує методологія наукових археологічних досліджень. Серед історичних наук археологія виділяється надзвичайно широким арсеналом засобів і прийомів при дослідженні джерел та історичних реконструкціях, особливо – залучення до співпраці численних природничих і технічних наук. Слід пам'ятати, що вдало вибрана і застосована методологія дослідницької роботи приносить археологам вагомі і переконливі результати у вивченні актуальних проблем прадавньої історії.

Питання для самостійної роботи:

- 1.Передумови появи категорії "археологічна культура".
- 2.Перші наукові археологічні центри в Україні.
- 3.Основні положення закону України "Про охорону археологічної спадщини".
- 4.Основні принципи польових археологічних досліджень.
- 5.Співпраця археології з спеціальними історичними дисциплінами.

Форми контролю: перевірка конспектів лекцій, контрольна робота по питаннях самостійної роботи

Модуль 2

Археологія первісного суспільства (27 годин)

Програма модуля

Початок заселення первісною людиною території сучасної України. Загальна характеристика ашельської епохи. Способи виготовлення найдавніших кам'яних знарядь праці. Ашельська стоянка поблизу с. Королеве в Закарпатті.

Загальна характеристика мустьєрської епохи. Мустьєрські стоянки Киїк-Коба в Криму та Молодова-1 в Чернівецькій області. Вдосконалення способів виготовлення кам'яних знарядь праці, зміни в господарюванні первісної людини.

Загальна характеристика пізнього палеоліту. Прогрес у розвитку виготовлення кам'яних знарядь праці. Гінцівська стоянка на Полтавщині. Мізинська стоянка на Чернігівщині. Найдавніші наземні житлові будівлі. Перші пам'ятки первісної релігії та мистецтва.

Загальна характеристика мезолітичної епохи. Криза мисливського господарства, розвиток рибальства і збиральництва. Широке застосування нової зброї – лука і стріл. Зміни у асортименті кам'яних знарядь праці. Осокорівська стоянка в Запорізькій області. Стоянка Мурзак-Коба в Криму. Найдавніші поховання людей.

Загальна характеристика неоліту. Криза кремінної індустрії виготовлення знарядь. Нові способи обробки каменю, спроби розширення сировинної бази. Криза старих способів господарювання. Поява і поширення скотарства і землеробства. Початок господарської спеціалізації серед стародавніх людей. Поява керамічного посуду, плетіння і ткацтва, сіток, човна. Найвідоміші неолітичні пам'ятки України.

Загальна характеристика мідного віку. Основні археологічні культури мідного віку на теренах України. Трипільська культура, її хронологія та періодизація. Трипільські поселення і житлові будівлі. Трипільські протоміста. Матеріальна культура, господарство, релігійні вірування носіїв трипільської культури. Поховання трипільців. Проблема походження та етнічної приналежності трипільської культури.

Середньостогівська культура, кераміка, знаряддя праці, господарство. Дерев'яне поселення поблизу Кременчука. Обряд поховання.

Ямна культура. Михайлівське поселення на Дніпрі. Поховальні пам'ятки. Керамічні і кам'яні вироби, господарство, транспортні засоби.

Загальна характеристика бронзового віку. Бронзоліварне ремесло. Зміни у господарській діяльності. Катакомбна культура, її поховальний обряд, кургани святилища, керамічний посуд, вироби з бронзи, каменю та кісток тварин.

Зрубна культура, її поселення, господарство. Бронзоліварне ремесло, керамічний посуд, основні знаряддя праці, зброя, прикраси. Особливості поховального обряду.

Білогрудівська культура, характеристика її поселень, попелища на поселеннях. Характеристика керамічного посуду, господарство, перші сліди чорної металургії в Україні. Вироби з бронзи, каменю та кісток. Обряд поховання.

Мета модуля – дати цілісну характеристику доби первісності в історії України за археологічними джерелами, розглянути основні епохи та їх археологічні культури, висвітлити їх етнокультурні особливості.

Теми і плани лекцій

Лекція 3

Тема: Кам'яний вік
(2 години)

План

1. Ранній палеоліт.
2. Пізній палеоліт.
3. Мезоліт.
4. Неоліт.

Лекція 4

Тема: Мідний вік (енеоліт)
(2 години)

План

1. Основні риси мідного віку.
2. Трипільська культура.
3. Середньостогівська культура.
4. Ямна культура.

Лекція 5

Тема: Бронзовий вік
(2 години)

План

1. Основні риси бронзового віку.
2. Катакомбна культура.
3. Зрубна культура.
4. Білогрудівська культура.

Теми і плани семінарських занять

Тема 3. Археологія кам'яного віку
(2 години)

Мета: Розглянути основні риси епох кам'яного віку, найбільш відомі археологічні пам'ятки України і Полтавщини.

Обладнання: Карта України, малюнки, фотокартки, зразки археологічних знахідок.

План

1. Стоянки, поселення, житла.
2. Способи виготовлення кам'яних знарядь праці.
3. Привласнюючі форми первісного господарства.
4. “Неолітична революція” та її наслідки.
5. Пам'ятки релігії та мистецтва, поховальні традиції.

Література

Археология Украинской ССР. В трех томах. – Том первый. Первобытная археология. – Киев, 1985.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньо-мезолітичного населення Лівобережної України). – Полтава, 2000.

Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – Київ, 1994.

Палеолит СССР. – Москва, 1981.

Мезолит СССР. – Москва, 1989.

Каменный век на территории Украины: Некоторые аспекты хозяйства и этнокультурных связей. – Киев, 1990.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.И., Чабай В.И. Ранний палеолит Крыма. – Киев, 1993.

Непріна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. – Киев, 1976.

Непріна В.И., Залізник Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. – Киев, 1986.

Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. – Киев, 1985.

Тема 4. Археологія мідного віку (2 години)

Мета: Розглянути типові археологічні пам'ятки мідного віку, заняття і побут населення України і Полтавщини.

Обладнання: Карта України, малюнки, фотокартки, зразки археологічних знахідок.

План

1. Поселення і житла.
2. Форми господарювання.
3. Матеріальна культура.
4. Пам'ятки релігійних культів.
5. Могильники і поховання.

Література

Археология Украинской ССР. В трех томах. – Том первый. Первобытная археология. – Киев, 1985.

Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – Київ, 1998.

Энеолит СССР. – Москва, 1982.

Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Приднепровья: опыт социальных реконструкций в археологии. – Киев, 1993.

Збенович В.Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – Киев, 1974.

Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – Киев, 1974.

Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – Киев, 1977.

Тема 5. Археологія бронзового віку (2 години)

Мета: Розглянути побут і заняття населення України за доби бронзи на прикладі основних археологічних культур і пам'яток.

Обладнання: Карта України, малюнки, фотокартки, зразки археологічних знахідок.

План

1. Поселення і житла.
2. Форми господарювання.
3. Матеріальна культура.
4. Пам'ятки релігійних культів.
5. Могильники і поховання.

Література

Археология Украинской ССР. В трех томах. – Том первый. Первобытная археология. – Киев, 1985.

Алексеева И.Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье. – Киев, 1992.

Березанская С.С. Пустынка: последние эпохи бронзы на Днестре. – Киев, 1974.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – Киев, 1982.

Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.И. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – Киев, 1986.

Бондарь Н.Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. – Киев, 1974.

Древнейшие скотоводы юга степей Украины. – Киев, 1987.

Методичні рекомендації

Археологічні пам'ятки у вигляді матеріальних решток життєдіяльності людей є безпосередніми свідками далекого історичного минулого, а для вивчення первісного суспільства вони виступають практично єдиними джерелом, тож мають першочергове значення. Територія сучасної України входила у зону досить раннього заселення первісними людьми у Європі, яке розпочалося приблизно мільйон років тому. Археологія дає можливість простежити масштаби і динаміку освоєння українських теренів за доби первісності. Вивчаючи цей період дуже важливо звертати увагу на процеси постійного вдосконалення прадавніми людьми техніки виготовлення знарядь праці з камені, адже від цього прямо залежав прогрес у розвитку людського суспільства і пристосування його до навколишні нього природного середовища. Перехід людства від присвоюючи до відтворюючих форм господарювання є важливим рубежем, що корінним чином вплинув на подальшу історію. Слід звернути увагу на передумови цього процесу, його етапи і наслідки.

Оволодіння першим металом – міддю відкрило перед людством нові і значно ширші перспективи розвитку. У мідному віці відтворюючі форми господарства у населення на території нашої країни стали домінуючими. Не випадково до цього часу відноситься формування та існування яскравої і самобутньої археологічної культури під назвою «трипільська». Осілі землероби в лісостеповому межиріччі Дніпра та Дністра досягли видатних успіхів у господарстві та житло будівництві. Носії трипільської культури фактично заклали підвалили тієї хліборобської цивілізації, яка пізніше стала надбанням українців. Слід не забувати, що в епоху міді-бронзи значну роль у поширенні і прогресивному розвитку відігравали суттєві природнокліматичні зміни. Разом з іншими чинниками це мало великий вплив не лише на матеріальне життя стародавніх народів, а також на їх світогляд, на етнічні процеси.

У добу бронзи процеси культурно-господарської та етнічної кристалізації у вигляді великої кількості нових археологічних культур стали особливо помітними. Серед археологічних культур чітко спостерігається господарська спеціалізація, вагомі успіхи у господарюванні та в духовному житті. Вивчення окремих археологічних культур дає можливість простежити етнокультурних розвиток населення різних регіонів України, побачити складну мозаїку їх традицій у побуті, господарстві, духовній сфері.

Питання для самостійної роботи:

1. Криза мисливсько-збиральницького господарства у давні народів України.
2. Зародження землеробства в Середньому Подніпров'ї.
3. Основні етапи освоєння людством кольорової металургії.
4. Здобутки у розвитку прикладного та образотворчого мистецтва за добу міді-бронзи.
5. Культурно-історичні зв'язки племен бронзового віку на території України.

Форми контролю: перевірка конспектів лекцій, контрольна робота по питаннях самостійної роботи.

Модуль 3

Археологія доби раннього заліза

(27 годин)

Програма модуля

Поняття "ранній залізний вік" і його зміст. Історичні передумови освоєння людством чорного металу. Процес опанування залізом у Європі. Перші осередки чорної металургії на території України. Зародження і розвиток ковальства. Революційна роль освоєння заліза в соціально-економічному розвитку стародавніх народів. Періодизація епохи раннього залізного віку.

Чорноліська культура, її ареал і хронологія. Укріплені поселення. Чорноліське городище. Неукріплені поселення, традиції житло будівництва. Посуд та інші керамічні вироби. Бронзоліварне ремесло, обробка заліза. Ремісничі скарби. Поховальні пам'ятки, Носачівський курган.

Жаботинська культура, її хронологія та ареал поширення. Неукріплені поселення та житла. Поселення на Тарасовій горі. Пам'ятки релігійних культів. Матеріальна культура і господарство. Поховальна обрядовість.

Бондарихинська культура, її хронологія та ареал поширення. Неукріплені та укріплені поселення, домобудівництво. Бронзоліварне та залізобудівне ремесла. Обряд поховання.

Кіммерійці як перший народ на теренах України, описаний в історичних джерелах. Поховальні пам'ятки кіммерійців. Поховання біля села Зольне в Криму, Чорногорівський курган. Кіммерійська зброя, спорядження верхового коня. Кіммерійське образотворче та прикладне мистецтво, монументальна скульптура. Хронологія та проблеми етнокультурної ідентифікації пам'яток кіммерійців.

Короткі історичні дані про скіфів у степах Північного Причорномор'я і Приазов'я. Поселення і городища скіфів. Кам'янське поселення на Дніпрі. Матеріальна культура і господарство скіфів.

Поховальні пам'ятки скіфів. Могили рядового скіфського населення. Поховальні традиції. Кургани скіфської знаті. Мельгуновський курган. Курган Куль-Оба. Курган Чортотлик. Курган Солоха. Мелітопольський курган. Курган Товста Могила. Курган Огуз.

Сарматська культура, її періодизація. Обряд поховання у сарматів. Курган Соколова Могила. Поховання біля села Пороги на Вінниччині. Господарство і побутова культура сарматів. Сарматська зброя, спорядження бойового коня. Сарматські "амазонки".

Короткі дані про історію античної колонізації Північного Причорномор'я. Перше античне поселення на острові Березань. Матеріальна культура Бережанського поселення. Культові пам'ятки, акрополь, поховальна обрядовість.

Ольвія, основні етапи історичного розвитку. Планування міста, оборонні споруди. Садиби і житла ольвіополітів. Громадські та культові споруди, агора, теменос. Некрополь Ольвії, поховальні традиції. Ольвійські монети.

Херсонес, коротка історія міста. Планування вулиць та кварталів. Фортечні стіни та захисні вежі. Громадські будівлі, господарчі комплекси. Побутова культура

мешканців Херсонесу, керамічний посуд, теракоти. Господарські заняття. Херсонеські монети. Некрополі, обряд поховання.

Пантікапей, короткі історичні дані про місто. Площа та планування Пантікапея. Агора, громадські та культові будівлі. Оборонні споруди. Матеріальна культура, зразки творів мистецтва. Господарські заняття, ювелірне ремесло. Некрополь, поховальні традиції, Царський курган.

Мета модуля – сформувати у студентів розуміння епохи доби раннього залізного віку як переломного етапу в прадавній історії людства на шляху до сучасної цивілізації; познайомити з основними археологічними культурами на території України, носії яких першими освоїли залізо; познайомитися з античною культурою та простежити її вплив на розвиток давнього населення України.

Теми і плани лекцій

Лекція 6

Тема: Ранній залізний вік Українського Лісостепу
(2 години)

План

1. Основні риси раннього залізного віку
2. Чорноліська культура
3. Жаботинська культура
4. Бондарихинська культура

Лекція 7

Тема: Ранній залізний вік степів Причорномор'я
(2 години)

План

1. Кіммерійська культура
2. Городища і поселення скіфів
3. скіфські могили
4. Сарматська культура

Лекція 8

Тема: Античні центри Північного Причорномор'я
(2 години)

План

1. Поселення на острові Березань
2. Місто Ольвія
3. Місто Херсонес
4. Місто Пантікапей

Теми і плани семінарських занять

Тема 6. Археологія киммерійської доби раннього залізного віку (2 години)

Мета: З'ясувати значення широкого використання людством заліза та його історичні наслідки. Розглянути побут, матеріальну культуру та заняття населення України на початку раннього залізного віку на прикладі основних археологічних культур.

Обладнання: Карта України, малюнки, фотокартки, зразки археологічних знахідок.
План

1. Виникнення металургії і ковальства.
2. Городища і поселення.
3. Могильники і поховання.
4. Матеріальна культура лісостепових племен.
5. Матеріальна культура степових племен.

Література

Археология Украинской ССР. В трех томах. – Том первый. Первобытная археология. – Киев, 1985.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. – Ленинград, 1974.

Граков Б.Н. Ранний железный век. – Москва, 1977.

Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской лесостепи. – Киев-Полтава, 1999.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – Москва, 1989.

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. – Киев, 1976.

Тема 7. Археологічні пам'ятки скіфів в степах України (2 години)

Мета: Розглянути найбільш відомі пам'ятки скіфської культури в степовій зоні України, кращі і типові зразки матеріальної культури скіфів.

Обладнання: Карта України, малюнки, фотокартки, зразки археологічних знахідок.

План

1. Городища і поселення.
2. Поховання рядових скіфів.
3. Кургани скіфської знаті.
4. Посуд, знаряддя праці та прикраси скіфів.
5. Скіфська зброя, захисний обладунок і кінська зброя.

Література

Археология Украинской ССР. В трех томах. – Том второй. Скифо-сарматская и античная археология. – Киев, 1986.

Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – Київ, 1998.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – Москва, 1989.

Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. – Киев, 1989.

Граков Б.Н. Скифы. – Москва, 1971.

Черненко Е.В. Скифский доспех. – Киев, 1968.

Черненко Е.В. Скифские лучники. – Киев, 1981.

Великая Скифия / курс лекций /. – Киев-Запорожье, 2002.

Брашинский И.Б. Сокровища скифских царей. – Москва, 1979.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VI-IV вв. до н.э. – Киев, 1983.

Золото Степу: Археология України. – Київ-Шлезвіг, 1992.

Мозолевський Б.М. Товста Могила. – Київ, 1979.

Мозолевський Б.М. Скіфський степ. – Київ, 1983.

Тема 8. Антична археологія Північного Причорномор'я (2 години)

Мета: розглянути найвідоміші античні міста на чорноморському узбережжі України, їх архітектуру, побут, матеріальну і духовну культуру.

Обладнання: Карта України, малюнки, фотокартки, зразки археологічних знахідок.

План

1. Оборонні споруди в античних містах Північного Причорномор'я.
2. Планування міст та архітектура житлових і громадських споруд.
3. Матеріальна культура мешканців античних міст.
4. Господарські заняття і духовне життя.
5. Античні некрополі Причорномор'я.

Література

Археология Украинской ССР. В трех томах. – Том второй. Скифо-сарматская и античная археология.. – Киев, 1986.

Античные государства Северного Причерноморья. – Москва, 1984.

Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства / первые века нашей эры /. – Киев, 1991.

Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. – Харьков, 1981.

Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А. Ольвия – память тысячелетий. Одесса, 1982.

Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – Киев, 1993.

Кругликова И.Т. Античная археология. – Москва, 1984.

Культура населення Ольвіи и ее округи в архаическое время. – Киев, 1987.
Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I-IV вв. н.э. – Киев, 1982.
Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. – Київ, 1974.

Методичні рекомендації

Студентам важливо чітко уявити поняття "ранній залізний вік" та його зміст. Епоха раннього заліза є особливим етапом у давній історії України, що знаменує закінчення доби первісності. За основу при розмежуванні кінця бронзового віку і початку залізного у першу чергу береться до уваги корінні зміни, які сталися в соціально-економічному, політичному, етнокультурному житті населення на території України на початку I тис. до н.е. Важливі зміни відбувалися не скрізь одночасно, а мали як хронологічну різницю, так і локальні особливості.

В історії України разом з початком раннього залізного віку починається період, коли з'явилися перші писемні джерела, зокрема в античних авторів, про народи Східної Європи. Найбільше про населення на території України в середині I тис. до н.е. можна дізнатися з "Історії в дев'яти книгах" Геродота Галікарнасця. Студентам, що яскравіше і глибоко відчуті колорит епохи, коли в степах Причорномор'я кочували орди скіфів, а в лісостепу займалися землеробством праслов'яни та інші народи, слід обов'язково прочитати четверту книгу твору "батька історії". Корисно співставити дані історичних та археологічних джерел, щоб спробувати самостійно зробити певні узагальнюючі історичні висновки.

Початковий період ранньозалізного віку традиційно обмежують часом існування двох найяскравіших археологічних культур – чорноліської в лісостеповій зоні та кіммерійської у степовій зоні. Також важливе значення має вивчення бондарихинської культури на Лівобережній Україні, значна частина пам'яток якої виявлена на Полтавщині. Вивчаючи ці культури треба обов'язково звертати увагу на їх походження, етнічну приналежність, історичну долю, виділяти самотність в їх матеріальній культурі та поховальному обряді. Бажано зробити порівняльний аналіз рівня соціально-економічного розвитку носіїв цих культур, простежити їх зовнішні економічні та культурні зв'язки.

Особливо насиченим археологічними та писемними джерелами є скіфський період. На жаль, навіть у нових підручниках висвітлено застарілі підходи до такого історико-культурного явища як Геродотова Скіфія. Студенти повинні чітко уявити, що в Скіфії, яку описав Геродот, за даними сучасної науки існувало дві суттєво відмінні культурно-історичні області – степова з іраномовним кочовим населенням під загальною назвою "скіфи" та лісостепова, населена осілими землеробами, які за етносом є праслов'янами та угро-фінами чи протобалтами. У степовій зоні практично весь період раннього залізного віку панували яскраві самотні культури кочовиків – кіммерійців, скіфів, сарматів, які мали великий вплив на сусідні народи, але вони ніколи не населяли лісостепових областей Східної Європи, як це твердять деякі автори підручників та навчальних посібників.

Велике значення в історії давніх народів нашої країни мала антична колонізація Чорноморського узбережжя. Цей процес тривав понад тисячу років і мав певну специфіку в окремих регіонах та в різні історичні періоди. Яскравим проявом

античності в Україні є історія таких знаменитих міст як Ольвія, Пантікапей, Херсонес. Студентам корисно простежити на прикладі давнього та сучасного населення України вплив високорозвиненої античної цивілізації. Слід обов'язково познайомитися з ілюстраціями та альбомами найкращих зразків античного мистецтва, які виявлені в Україні і знаходяться в музеях країни та за рубежом.

Питання для самостійної роботи:

1. Писемні джерела про кіммерійців і проблема виділення кіммерійської археологічної культури.
2. Основні етапи розвитку скіфської археології в Україні та Росії.
3. Шедеври скіфського образотворчого мистецтва.
3. Скіфо-перська війна кінця VI ст. до н.е.
4. Шедеври сарматського образотворчого мистецтва.

Форми контролю: перевірка конспектів лекцій, контрольна робота з питань самостійної роботи.

Модуль 4

Археологія праслов'ян та їх сусідів на території Українського Лісостепу

Програма модуля

Лісостеп Лівобережної України в скіфський період, територіальні та хронологічні рамки. Основні етапи етнокультурної історії.

Група пам'яток в басейні р. Ворскла. Городища та їх загальна характеристика. Городище Полкова Микитівна. Городище Коломак. Кам'янське городище. Загальна характеристика неукріплених поселень. Поселення Пожарна балка. Поселення десяте Поле-Мачухи. Поселення Соборна площа у Полтаві. Поселення Лихачівка. Загальна характеристика поховальних пам'яток. Курганний могильник в урочищі Таранів Яр поблизу с. Судіївка. Курганний могильник біля с. Лихачівка. Курган Опішлянка і Вітова Могила. Курганний могильник біля с. Олєфірщина.

Група пам'яток у басейні р. Псел. Загальна характеристика городищ. Книшівське городище, його фортифікаційні споруди, житлові та господарські будівлі, матеріальна культура, культові пам'ятки. Загальна характеристика неукріплених поселень. Могильники і кургани. Курганний могильник біля с. Бровари. Курганний могильник біля с. Дучинці. Характеристика обряду поховання.

Група пам'яток в басейні р. Сула. Загальна характеристика городищ. Басівське городище, його оборонні споруди, матеріальна культура. Загальна характеристика неукріплених поселень. Могильники і кургани Посулля, їх особливості. Курганні могильники біля сіл Вовківці та Оксютині. Традиції поховального обряду в посольських курганах.

Група пам'яток у басейні Сіверського Донця. Загальна характеристика городищ. Городище Караван. Люботинське городище. Загальна характеристика неукріплених поселень. Загальна характеристика курганних могильників.

Могильник біля с. Караван. Могильник біля м. Люботин. Могильник біля с. Пісочин. Характеристика обряду поховання.

Більське городище на Полтавщині, його географічне розташування, історія польових досліджень. Топографія городища, планування, розміри площі та оборонних споруд. Характеристика фортифікаційних споруд. Західна фортеця. Східна фортеця. Велика фортеця. Селища на території Великої фортеці. Поселення прилеглої округи Більського городища.

Загальна характеристика господарства Більського городища. Землеробство, тваринництво, садівництво і городництво. Залізобробне і ковальське ремесло. Бронзолivarне ремесло. Гончарство, плетіння і ткацтво, обробка кості та рогу, шкір, хутра, каменю. Полювання і риболовля.

Побутова культура Більського городища. Житлові та господарські споруди. Планування житлових кварталів. Керамічний посуд та вжиткові речі. Зброя і захисні обладунки воїнів. Прикраси та предмети особистого туалету. Предмети античного імпорту.

Культові пам'ятки Більського городища. Святилища і дерев'яний храм у Східній фортеці. Глиняні і кам'яні жертівники у Західній фортеці. Культова кераміка і пластика.

Поховальні пам'ятки Більського городища. Група курганів в урочищі Скоробір. Група курганів в урочищі Осняги. Перещепинський курганний могильник. Курганні могильники на території Великої фортеці. Загальна характеристика поховального обряду. Більське городище і проблема міста Гелона.

Лісостеп Правобережної України в скіфський період, основні локальні групи пам'яток. Етнокультурна історія регіону.

Придніпровська група пам'яток у басейнах річок Рось і Тясмин. Загальна характеристика городищ та їх фортифікаційних споруд. Житлові та господарські будівлі. Трахтемирівське городище. Мотронінське городище. Характеристика неукріплених поселень. Грунтові могильники. Характеристика курганних могильників. Обряд поховання.

Східно подільська група пам'яток у басейні середньої течії Південного Бугу. Характеристика городищ. Немирівське городище, його оборонні споруди, житлові та господарські будівлі. Поховальні пам'ятки регіону. Курган поблизу с. Еллінці та с. Новоселиця.

Західно подільська група пам'яток, її територіальні межі. Характеристика городищ. Характеристика неукріплених поселень. Курганні могильники. Обряд поховання. Матеріальна культура.

Волинська група пам'яток, її територіальні межі. Характеристика поселень. Поховальні пам'ятки. Характеристика обряду поховання. Матеріальна культура.

Давньослов'янська археологія в Середньому Придніпров'ї. Проблема етногенезу східних слов'ян і археологічні дослідження.

Зарубинецька культура. Хронологія і ареал поширення. Характеристика поселень. Традиції житло будування. Аграрне господарство. Залізобробне і бронзолivarне ремесло, керамічне виробництво. Матеріальна культура. Поховальні пам'ятки.

Черняхівська культура та її локальні варіанти. Характеристика поселень. Житло будування. Городища та їх оборонні споруди. Могильники, обряд поховання. Характеристика керамічного посуду. Гончарні майстерні. Залізобробне та

бронзолivarне ремесла. Скlorобні майстерні. Землеробство і тваринництво. Матеріальна культура. Культіві пам'ятки.

Пеньківська культура та її етнічна приналежність. Характеристика поселень і житлових будівель. Грунтові могильники, обряд поховання. Керамічний посуд, знаряддя праці, зброя, прикраси. Господарські заняття.

Волинцівсько-роменська культура, її хронологічна періодизація. Характеристика неукріплених поселень. Городища та їх оборонні споруди. Опішненське городище. Житлові та господарські будівлі. Могильники, обряд поховання. Керамічний посуд, знаряддя праці, прикраси.

Археологічні дослідження у м. Полтава. Пам'ятки скіфського періоду. Пам'ятки волинцівсько-роменської культури. Пам'ятки давньоруського часу. Пам'ятки середньовіччя.

Мета модуля - на основі археологічних джерел простежити етногенез східних слов'ян у лісостеповій зоні Середнього Приніпров'я, розглянувши ряд археологічних культур, які найбільш яскраво на різних історичних етапах презентують слов'янську матеріальну культуру.

Теми і плани лекцій

Лекція 9

Тема: Лісостеп Лівобережної України в скіфський період
(2 години)

План

1. Група пам'яток у басейні р. Ворскла.
2. Група пам'яток у басейні р. Псел.
3. Група пам'яток у басейні р. Сула.
4. Група пам'яток у басейні р. Сіверський Донець

Лекція 10

Тема: Більське городище
(4 години)

План

1. Топографія, розміри та оборонні споруди.
2. Господарство.
3. Побутова культура.
4. Культіві пам'ятки.
5. Поховальні пам'ятки.

Лекція 11

Тема: Лісостеп Правобережної України в скіфський період
(2 години)

План

1. Придніпровська група пам'яток.
2. Східноподільська група пам'яток.
3. Західно подільська група пам'яток.
4. Волинська група пам'яток.

Лекція 12

Тема: Давньослов'янська археологія

(2 години)

План

1. Зарубинецька культура.
2. черняхівська культура.
3. Пеньківська культура
4. Волинцівсько-роменська культура.
5. Археологія м. Полтава.

Теми і плани семінарських занять

Тема 9. Лісостепові пам'ятки скіфського часу на Україні

(2 години)

Мета: Розглянути найкраще досліджені пам'ятки населення лісостепової зони України скіфської доби, їх побут, матеріальну та духовну культуру.

Обладнання: Карта України, малюнки, фотокартки, зразки археологічних знахідок.

План

1. Городища, поселення, житла.
2. Матеріальна культура.
3. Господарські заняття.
4. Пам'ятки релігійних культів.
5. Могильники і поховання.

Література

Археология Украинской ССР. В трех томах. – Том второй. Скифо-сарматская и античная археология. – Киев, 1986.

Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996.

Великая Скифия / курс лекций /. – Киев-Запорожье, 2002.

Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя / за матеріалами Припсілля / . – Полтава, 2000.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. – Киев, 1983.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья. - Киев, 1989.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. – Киев-Краков, 2001.

Скорый С.А. Курган Переп'ятиха. – Київ, 1990.

Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья /курганы Посулья/. – Киев, 1968.

Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. – Харьков, 1983.

Тема 10. Археологія скіфського часу Полтавщини
(2 години)

Мета: Розглянути археологічні пам'ятки скіфського часу Полтавщини, з'ясувати господарства та матеріальну культуру населення, яке їх залишило.

Обладнання: Карта України, малюнки, фотокартки, зразки археологічних знахідок.

План

1. Городища та їх оборонні споруди.
2. Поселення, житла, господарчо-побутові споруди.
3. Матеріальна культура і господарство.
4. Пам'ятки релігійних культів.
5. Могильники, кургани, поховання.

Література

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – Київ, 1967.

Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья /курганы Посулья/. – Киев, 1968.

Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя / за матеріалами Припсілля / . – Полтава, 2000.

Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. – Москва-Полтава, 1993.

Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996.

Гейко А.В. З історії вивчення поселень скіфського часу на Полтавщині // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1999. – С. 252-274.

Гавриш П.Я., Гейко А.В. Городища скіфського часу на Полтавщині // Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1989. – С. 107-108.

Гейко А.В., Гавриш П.Я. Селища скіфського часу на Полтавщині // Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1991. – С. 72-73.

Тема 11. Більське городище скіфського часу на Полтавщині
(2 години)/

Мета: Розглянути всебічно найбільше городище скіфської доби у Європі, його економіку, побут, поховальні традиції.

Обладнання: Карта України, малюнки, фотокартки, зразки археологічних знахідок.

План

1. Оборонні споруди городища.
2. Житла і господарчо-побутові споруди.
3. Матеріальна культура і господарські заняття мешканців городища.
4. Пам'ятки релігійних культів.
5. Курганні могильники і поховання.

Література

- Граков Б.Н. Скифы. – Москва, 1971.
- Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. – Київ-Гамбург-Полтава, 1999.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – Київ, 1967.
- Гавриш П.Я. Розкопки на Більському Західному городищі // Полтавський археологічний збірник. – Число 3. – Полтава, 1995. – С. 72-78.
- Шрамко І.Б., Шрамко А.Б. Оборонні споруди Великого Більського городища // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава, 1991. – С. 44-50.
- Шрамко Б.А. Розкопки курганів VII-IV ст. до н.е. поблизу Більська // Археологія. – Київ, 1994. - № 4. – С. 117-133.
- Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996.
- Гавриш П.Я. Розкопки зольника № 7 в Західній фортеці Більського городища // Археологічний літопис Лівобережної України. – Число 2. – Полтава, 1999. – С. 20-21.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи / город Гелон /. – Киев, 1987.
- Шрамко И.Б. Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности. – Харьков, 1994. – С. 190-191.

Методичні рекомендації

Територія лісостепу Середнього Придніпров'я на думку багатьох вчених входила до ареалу етногенезу давніх слов'ян, який розпочався ще в епоху середньої бронзи. З початком освоєння заліза у стародавніх народів суттєво змінилася матеріальна культура і господарство, особливо це стосується осілого населення. Зміни дуже чітко відбилися на археологічних джерелах, які є основними у вивченні скіфського періоду Східної Європи. Студентам важливо пам'ятати, що лісостепові племена не належали до іраномовних скіфських племен, а відносилися до праслов'янських та прабалтських мовних груп. Близькі за формою знаряддя праці, прикраси, зброя тощо є наслідком тісних економічних та культурних контактів різного за етнічною належністю населення на широких просторах Південно-Східної Європи, їх взаємного впливу та запозичення. Племена, що проживали в лісостеповій зоні України в цілому мали досить близьку зовні матеріальну культуру, релігійні вірування та поховальні традиції. Але археологи помітили і певні локальні

відмінності. Враховуючи ці відмінності, вчені виділили кілька локальних груп пам'яток за басейнами річок або історико-етнографічними регіонами. Вивчення цих локальних груп допомагає чіткіше і глибше розуміти особливості культурно-історичного розвитку давніх слов'ян та їх сусідів на окресленій території. Прийнято вважати, що вони були зумовлені наявністю у цих народів родоплеменного ладу, у надрах якого вже почали визрівати станово-класові відносини ті ранньодержавні форми організації суспільства. Матеріальна культура і тип господарства у стародавньому світі зумовлювався природнім середовищем, де проживав конкретний етнос. Для господарства давніх слов'ян стійкою ознакою було землеробство і придомне тваринництво.

Східні слов'яни у ході свого історичного розвитку переживали різні етапи, коли відбувалося утворення могутніх племінних союзів чи їх розпад, зникнення носіїв певних культурних традицій і водночас формування нового етнокультурного середовища. Етноси були тісно пов'язані між собою, тому між ними могли відбуватися як об'єднавчі (консолідація, інтеграція, асиміляція), так і диференційні процеси. Вивчаючи різні археологічні культури, студент повинен бачити не лише застиглу масу різних за функціональними призначенням пам'яток і речей, а й живих носіїв етнічних традицій цієї культури в процесі їх історичного розвитку, часом трагічного, та взаємодії з іншими народами. На етногенез давніх слов'ян в цілому та їхніх окремих груп, які вчені виділяють як археологічні культури чи локальні культурні варіанти, впливали контакти з їх близькими і дальніми сусідами. Етнокультурні зміни у середовищі давніх слов'ян відбувалися і внаслідок інтеграційних процесів, а також асиміляції слов'янами інших етносів або ж часткової асиміляції самих слов'ян. За археологічними джерелами такі процеси простежити досить важко, тому вчені звертаються до історичним писемних джерел. Як приклад, можна привести поліетнічну за складом черняхівську культуру, де відбувалися складні етнокультурні перегрупування і зміни при активній участі слов'янського населення. Треба пам'ятати, що при вивченні складних етнокультурних явищ у надрах давніх етносів необхідно застосовувати метод історичного підходу при їх поясненні і трактуванні.

Нині основу археологічного дослідження етногенезу слов'ян становить порівняльно-типологічне вивчення археологічних культур, розташованих в ареалі слов'янського розселення, з'ясування споріднених явищ, типологічної близькості між діахронними (тобто, що існували в різний сам – пізніше чи раніше) культурами, котрі засвідчують генетичну спорідненість їх носіїв. Для цього також застосовується ретроспективний метод, за яким при порівнянні найближчих за часом (діахронних) культур доводиться певна спадковість їхніх етнічних ознак. Студентам рекомендується самостійно ретроспективним методом з'ясувати спорідненість давньослов'янських археологічних культур, які вивчаються за програмою.

Питання для самостійної роботи:

1. Спільні риси в матеріальній культурі лісостепових локальних груп пам'яток скіфського періоду.
2. Більське городище і проблема ідентифікації міста Гелон.
3. Проблема етнічного складу та історії носіїв черняхівської культури.
4. Синтез археологічних та писемних джерел у вивченні історії східних слов'ян I тис. н.е.
5. Археологічні пам'ятки давніх слов'ян на Полтавщині.

Форми контролю: перевірка конспектів лекцій, контрольна робота по питаннях самостійної роботи.

**Питання до екзаменаційних білетів з курсу
“Археологія України і Полтавщини”**

1. Предмет і об’єкт археології.
2. Археологічні джерела.
3. Категорія “археологічна культура”.
4. Археологічна періодизація.
5. Зародження археологічної науки в Україні.
6. Археологія в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
7. Археологія в Україні за радянські часи.
8. Археологія в сучасній Україні.
9. Українське законодавство про охорону пам’яток археології.
10. Процедура наукового археологічного дослідження.
11. Основні поняття польової археології.
12. Методика проведення археологічних розвідок.
13. Методика розкопок поселень і городищ.
14. Методика розкопок курганів.
15. Методика розкопок поховань.
16. Технічні засоби при польових археологічних дослідженнях.
17. Польова документація при археологічних дослідженнях.
18. Камеральна обробка археологічних матеріалів.
19. Способи датування археологічних пам’яток.
20. Лабораторно-кабінетні методи археологічних досліджень.
21. Співпраця археології з історичними науками.
22. Співпраця археології з спеціальними історичними дисциплінами.
23. Співпраця археології з гуманітарними і суспільними науками.
24. Співпраця археології з природничими науками.
25. Співпраця археології з математикою та інформатикою.
26. Ранній палеоліт.
27. Пізній палеоліт.
28. Мезоліт.
29. Неоліт.
30. Основні риси мідного віку.
31. Трипільська культура.
32. Протоміста трипільської культури.
33. Середньостогівська культура.
34. Ямна культура.
35. Основні риси бронзового віку.
36. Катакомбна культура.
37. Зрубна культура.
38. Білогрудівська культура.
39. Основні риси раннього залізного віку.
40. Чорноліська культура.
41. Жаботинська культура.
42. Бондарихинська культура.
43. Городища скіфського часу на Правобережній Україні.

44. Поселення скіфського часу на Правобережній Україні.
45. Поховальні пам'ятки скіфського часу на Правобережній Україні.
46. Побутова культура населення скіфського часу на Правобережній Україні.
47. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли.
48. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Псел.
49. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Сула.
50. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Сіверський Донець.
51. Топографія, розміри та оборонні споруди Більського городища.
52. Господарство мешканців Більського городища.
53. Побутова культура населення Більського городища.
54. Релігійні вірування мешканців Більського городища.
55. Курганні могильники Більського городища.
56. Кіммерійська культура.
57. Поселення і городища скіфів в степах України.
58. Могили рядового скіфського населення в степах України.
59. Скіфський курган Куль-Оба.
60. Скіфський курган Чортомлик.
61. Скіфський курган Солоха.
62. Мелітопольський скіфський курган.
63. Скіфський курган Товста Могила.
64. Скіфський курган Огуз.
65. Сарматська культура.
66. Античне поселення на острові Березань.
67. Античне місто Ольвія.
68. Античне місто Херсонес.
69. Античне місто Пантікапей.
70. Архітектура античних міст Північного Причорномор'я.
71. Зарубинецька культура.
72. Черняхівська культура.
73. Пеньківська культура.
74. Волинцівсько-роменська культура.
75. Археологія м. Полтави.

Основні підручники і навчальні посібники

до теоретичного курсу

Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник. - К.: Вища школа, 1994.

Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2004.

Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. – К: Либідь, 1992.

Давня історія України. У двох книгах: Навчальний посібник. – К: Либідь, 1994, 1995.

Гавриш П.Я. Археологія України: Методичні поради та рекомендації для студентів історичного факультету. – Полтава, 1999.

Археологія Української РСР. – В трьох томах. – К.: Наукова думка, 1971, 1975. (Російською мовою: К., 1985, 1986)

Словник-довідник з археології. – К.: Наукова думка, 1996.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V ст.): Підручник для 6 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: Оріяна, 2004.

Білоусько О.А., Супруненко О.Б. Давня історія Полтавщини (V – перша половина XVI ст.): Підручник для 7 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: Оріяна, 2004.

Археологічна практика

Навчальна археологічна практика покликана закріпити теоретичні знання студентів з курсу археології та інших історичних дисциплін, показати всю багатоманітність археологічних та історичних джерел, захопити молодь романтикою наукового пошуку, пробудити любов до обраної галузі знань і майбутньої професії.

Археологічна практика обов'язково повинна мати характер польової експедиційної роботи. У цьому полягає її велике організуюче і навчальне значення. Вона допомагає студентові не лише засвоїти основи наукових методів польових археологічних досліджень, а також пізнати дух експедиційної праці, сприяє згуртуванню дружного, робочого студентського колективу.

На історичному факультеті Полтавського педагогічного університету польова навчальна археологічна практика проводиться в Більському городищі, що знаходиться в Котелевському районі на Полтавщині. Це видатна пам'ятка археології України загальноєвропейського значення, в якій науковці вбачають легендарне місто Гелон, описане славнозвісним Геродотом. До того ж там є чудова можливість досліджувати і вивчати пам'ятки різних типів, широке поле творчої співпраці з іншими археологічними експедиціями, які проводять дослідження Більського городища.

За час практики студент має набути певних знань, засвоїти навички наукового вивчення археологічних пам'яток. Під час практики треба звертати значну увагу на прищеплення певних практичних навичок, необхідних викладачеві історії і класному керівникові для проведення позакласної роботи в школі. У навчально-методичному процесі слід не забувати про виховну роботу: формуванню патріотизму, вихованню любові до рідного краю, до України та її історичного минулого.

Навчальна практика не може обмежуватись споглядально-ознайомлювальним характером, а повинна включати елементи дослідницького, творчого підходу до роботи. Це необхідно враховувати в кожному випадку як при складанні плану проведення практики, так і в ході його реалізації.

Дослідження певної археологічної пам'ятки можна спланувати на кілька років наперед, що дасть змогу залучити до творчої дослідницької роботи не тільки першокурсників, а й студентів старших курсів, які працюють над курсовими і дипломними роботами на історико-археологічну та краєзнавчу тематику. Це забезпечить згуртування студентів історичного факультету, естафету передачі кращих традицій експедиційної роботи і життя, а першокурсники отримають необхідну допомогу в перші дні археологічної практики.

Під час польової археологічної практики майбутні вчителі історії повинні набути умінь та навичок для того, щоб проводити аналогічну історико-краєзнавчу роботу з учнями середніх шкіл. Тому слід відповідним чином опрацювати методику її організації і проведення, акцентуючи увагу студентів на тому, що це може стати певним прототипом їхньої майбутньої роботи з школярами.

Наприкінці практики рекомендується влаштувати підсумкову конференцію для узагальнення наукових, педагогічних та методичних результатів практики.

На базі колекції зібраних матеріалів, яка щороку поповнюється, рекомендується силами студентів за відповідних умов створювати в університеті навчальні кабінети з краєзнавства та археології.

Перед початком археологічної практики необхідно з студентами провести одне-два організаційних заняття, а потім, вже під час практики, кілька теоретичних занять з таких питань:

1. Завдання і зміст археологічної практики як форми навчання. Значення практики для прищеплювання студентам навичок самостійної науково-дослідної роботи, а також практичних умінь, необхідних учителю історії та класному керівникові.
2. Обговорення плану роботи, яку належить виконати. Поділ учасників практики на дослідницькі групи і підгрупи.
3. Організація праці і побуту навчальної групи в умовах польової роботи, походу, табірної життя. Закріплення у студентів навичок практичної організації походу і польового табору.
4. Опрацювання методики наукових польових археологічних досліджень.

Складові частини археологічної практики

1. Підготовка експедиції: вибір об'єктів дослідження, визначення основної мети і завдань, складання конкретної програми практики, організаційні питання.
2. Організація силами студентів польового табору: вибір місця, розпланування табору, встановлення наметів. Затвердження режиму дня. Лекція по техніці безпеки. Організація життя студентського колективу у польовому таборі на засадах самообслуговування. Формування у студентів практичних навичок організації багатоденного походу і польового табору з учнями середньої школи.
3. Розкопки археологічних пам'яток. Кургани. Розмітки курганів за секторами і траншеями, розкопки за шарами. Складання польових креслень: загального плану кургану в масштабі 1:20 та окремих частин у масштабі 1:10, зарисовка окремих деталей. Основні принципи розкопок курганів: дослідження насипу, накреслювання профілю бровок, викиду, фіксація знахідок на кресленні, зачищення шарів, виявлення могильних ям, описування поховань. Ведення польового щоденника розкопок, складання польового опису, польова консервація і впакування матеріалів.
4. Розкопки стародавніх поселень. Вибір місця для розкопок на території поселення. Розпланування розкопу на поселенні, квадратна сітка, брівки. Основний принцип розкопок поселень за шарами. Плани шарів і профілі, бровок. Фіксація знахідок на кресленнях. Захищення шарів і бровок, дослідження окремих археологічних об'єктів: западин землянок, слідів від наземних жител, господарчих ям, кострищ тощо. Накреслювання і масштабні зарисовки археологічних об'єктів, фотографування з візуванням.
5. Ведення щоденника практики. Польове визначення археологічного матеріалу, польова обробка і консервація археологічних знахідок.
6. Проведення підсумків археологічної практики. Перевірка щоденників археологічної практики у студентів.

7. Керівник археологічної експедиції складає науковий звіт про виконані дослідницькі роботи для Польового комітету Інституту археології НАН України та Центру охорони і досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Структура і погодинний розпис археологічної практики:

Загальна тривалість археологічної практики – 3 тижні.

Підготовка до археологічної практики – 3 години.

Включає:

- організаційні питання;
- підготовка спорядження;
- науково-методична консультація.

Виїзд і прибуття на місце проходження археологічної практики –
3 години.

Облаштування польового табору – 6 годин.

Включає:

- встановлення наметів;
- підготовка побутово-господарчих об'єктів;
- організація чергування;
- організація ночівлі і відпочинку;
- інструктаж по техніці безпеки і збереженні довкілля.

Теоретичні заняття – інструктаж по методиці польових археологічних досліджень – 2 години.

Лекція про археологічні та історичні пам'ятки краю – 2 години.

Підготовка до археологічних розкопок і розвідок – 2 години.

Включає:

- визначення місця розкопу чи маршруту розвідок;
- розподіл обов'язків;
- підготовка і комплектування спорядження.

Робота на розкопках чи розвідках – 72 години.

Згорання польового табору і від'їзд. Проведення підсумків археологічної практики і оцінки кожного студента – 6 годин.

Всього тривалість навчальної практики – 90 годин.

*Навчально-методична література
про польові археологічні дослідження*

Авдусин Д.Я. Полевая археология СССР. – Москва, 1980.

Методика полевых археологических исследований. – Москва, 1983.

Методика полевых археологических исследований. – Москва, 1989.

Методические рекомендации по исследованию курганных памятников –
Киев, 1986.

Чмихов М.О., Шилов Ю.О., Корнієнко П.Л. Археологічні дослідження
курганів. – Київ, 1989.

Ашурков В.Н., Кацюба Д.В., Матюшин Г.Н. Историческое краеведение. –
Москва, 1980.

Матюшин Г.Н. Историческое краеведение. – Москва, 1987.

Корнієнко П.Л. Креслярська та фотографічна фіксація археологічних
об'єктів // Археологія. – 1993. - № 1. – С. 130-139.

Матюшин Г.Н. Археология в школе. – Москва, 1964.

Методичний посібник для студентів з археології. – Ужгород, 1974.

Шапова И.Л. Естественно-научные методы в археологии. – Москва, 1988.

Винокур І.С. Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика
їх використання в школі. – Київ, 1967.

Програми педагогічних інститутів. Археологія України. – Київ. 1993.

